

Summary

Zelinskaya N. A. Moral and Political Factors of the Formation of the Right to Asylum and Extradition Institute in International Law: Historical Retrospective. — Article.

The article examines the ideological, moral and political aspects of the formation of the international legal doctrine and practice of asylum and extradition in their interaction and competition. The author draws attention to the role of the religious factor in the establishment of these international law institutes. The reasons and consequences of limitation of the political offenders' extradition in historical retrospective are analyzed.

Keywords: right to asylum, extradition, political crime, terrorism.

УДК 341.44/45

С. С. Нестеренко

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

Глобальний виклик з боку міжнародної злочинності наочно демонструє, що для боротьби зі злочинністю необхідне широкомасштабне співробітництво держав. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю є специфічною діяльністю держав та інших суб'єктів міжнародних відносин у сфері попередження злочинності, здійснення заходів безпосередньої боротьби із нею, забезпечення належного поведіння з правопорушниками. Реалізація названих завдань по конкретних напрямках діяльності та у певних формах. При цьому обсяг, основні напрямки й форми співробітництва визначаються особливостями злочинності, а також політикою різних держав у сфері боротьби зі злочинністю, розвиненістю правової системи цих держав.

У юридичній літературі питанням міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю присвячені наукові праці вітчизняних та закордонних вчених, серед яких можна назвати С. М. Вихриста, Н. А. Зелінську, М. І. Пашковського, М. П. Свистуленко, А. Х. Абашидзе, О. І. Бойцова, Р. М. Валеєва, Ю. Г. Васильєва, А. Г. Волеводза, В. М. Волженкіну, Л. М. Галенську, І. І. Лукашука, А. В. Наумова, Н. А. Сафарова, М. Ш. Бассіуні, С. Беді, К. Вінджерт, Г. Джилберта, А. Кассезе, М. Плачта, К. Пуле, А. Ширера та ін.

Необхідно відмітити, що, незважаючи на значну кількість наукових праць, що свідчать про інтерес до питання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, проблема забезпечення прав і свобод людини при здійсненні такого співробітництва не отримала достатньої уваги.

Метою цієї статті є розгляд питання про дотримання прав людини при здійсненні міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю на прикладі інституту екстрадиції.

Одним із важливих та ефективних інструментів у боротьбі зі злочинністю на міждержавному рівні виступає екстрадиція. Екстрадиція — форма міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах, що полягає у видачі обвинува-

чуваного для здійснення правосуддя або засудженого для виконання обвинувального вироку суду з однієї держави до іншої. У результаті цього, з одного боку, реалізується найважливіша мета невідворотності відповідальності й покарання, але з іншого боку — це спричиняє застосування суворих заходів примусу до особи, пов'язаних з обмеженням її прав, свобод та гідності. Тому однією з цілей екстрадиції є захист прав особи, видача якої запитується. Відомий правознавець Д. П. Нікольський у своїй ґрунтовній праці «Про видачу злочинців за основами міжнародного права», виданій 1884 р., обумовлював видачу не тільки інтересами двох держав, стурбованими проблемами кримінальної політики, але і особистістю злочинця, дотриманням його прав. «Не особистість існує для держави, а держава для особистості» [1, 29]. У теперішній час вказана точка зору розділяється багатьма вченими. «Екстрадиція не є більше замкненою нішею сфери правової практики, сьогодні це складний рух у напрямі універсальних міжнародних норм про права людини», — зазначає А. Стандбрук [2, 4]. Так, якщо держава взяла на себе зобов'язання щодо заборони катувань, то вона не має права екстрадувати яку-небудь особу, якій у запитуючій державі може загрозувати катування. Хоча розгляд подібних питань істотно ускладнює в цілому діяльність щодо протидії злочинності, використання різних правових інститутів у боротьбі зі злочинністю не може ігнорувати міжнародно-визнані права людини. Зазначений підхід був неодноразово підтверджений у рішеннях міжнародних судових органів. Так, розглядаючи справу *Tomasi v. France*, Європейський суд з права людини зазначив, що потреби розслідування й безумовна складність боротьби зі злочинністю, і зокрема з тероризмом, не можуть призводити до обмеження захисту фізичного стану людини [3]. У цій справі громадянин Франції г-н Томазі був арештований поліцією в 1983 році. Його підозрювали в співучасті у вбивстві й замаху на вбивство. Він тримався під вартою до 1988 р., та у 1988 р. був виправданий. Протягом всього часу тримання під вартою він двадцять три рази подавав прохання про звільнення під заставу або на поруки, але щоразу його прохання відхилялося. Заявник неодноразово скаржився слідчому, який вів справу, на жорстоке поводження з ним під час його утримання в поліцейській дільниці. Спочатку справа розглядалася в Комісії із прав людини, а потім була передана до Європейського суду з прав людини. Суд одноголосно ухвалив, що мало місце порушення ст. 3 (заборона катувань), ст. 6 (справедливий розгляд); суд також ухвалив, що держава-відповідач повинна виплатити заявникові протягом трьох місяців 700 000 (сімсот тисяч) французьких франків за нанесену шкоду й 300 000 (триста тисяч) французьких франків щодо відшкодування судових витрат [3].

Таким чином, до цілей екстрадиції поряд з притягненням до кримінальної відповідальності чи виконанням покарання необхідно відносити забезпечення прав осіб, які підлягають видачі, подібно двоєдиній цілі кримінального процесу.

М. В. Парфенова відзначає: «Стосовно до кримінально-процесуальної діяльності, баланс між особистими та публічними інтересами повинен бути досягнутий на основі того, що особа та правова держава — не ... ворожі сторони. Правила, які встановлені кримінально-процесуальним законом, повинні забез-

печувати захист кожного, хто так чи інакше втягується в орбіту кримінального судочинства, незалежно від його процесуального положення. Знаходження оптимального балансу влади і свободи особи, як і раніше, складає головніший та делікатніший зміст кримінально-процесуального права» [4, 52]. «Кримінальний процес, з одного боку, дає відповідь на питання про те, хто саме вчинив злочин і, відповідно, повинен бути підданий мечеві кримінального права, а з іншого боку, кримінальний процес слугує щитом громадянина і від злочинності, і від судової помилки, від порушення його прав та свобод; це захист людини від несправедливості, у чому б вона не проявлялася» [5, 21].

За словами С. В. Ківалова, «міжнародно-правові стандарти функціонування кримінального правосуддя спрямовані на досягнення двоєдиної мети кримінального процесу: покарання винних і захист прав людини. При цьому стандарти прав людини домінують у загальній сукупності процесуальних стандартів функціонування правосуддя» [6, 3].

А. М. Пашкова вказує, що вдосконалення кримінально-процесуального законодавства передбачає трансформацію форми кримінального судочинства. «Однією з найважливіших цілей реформи в цій сфері є вирішення двоєдиного завдання. З одного боку, держава зобов'язана забезпечити високу ефективність виявлення, розкриття і розслідування злочинів, з іншого — гарантувати дотримання прав та законних інтересів громадян, залучених до сфери діяльності слідчого, в тому числі й осіб, що залучаються до кримінальної відповідальності» [7, 3]. На думку Ф. Н. Багаутдінова, «при реалізації права на захист неодмінно виникає питання про оптимальне, розумне співвідношення публічних та приватних інтересів, ступені їх забезпечення та захисту» [8, 64].

Автори коментаря до ст. 2 «Завдання кримінального судочинства» Кримінально-процесуального кодексу України пишуть, що ця стаття «закріплює положення розумного співвідношення публічних інтересів та особистих інтересів у кримінальному судочинстві, співрозмірного ступеню їх забезпечення та захисту» [9, 11]. Перед німецьким кримінальним процесом ставляться, наприклад, такі завдання: «викриття і покарання винуватих і тим самим захист суспільства від злочинних посягань; неприпустимість притягнення до кримінальної відповідальності та осудження невинуватих; обмеження вторгнення державних органів у сферу особистої свободи обвинувачених мінімальними межами, дійсно необхідними для боротьби зі злочинністю; забезпечення прав і свобод, честі та гідності обвинуваченого як і будь-якої людини у правовій державі; виключення будь-яких поліцейсько-державних зловживань органів кримінального переслідування» [10, 405].

О. П. Бичківський пише: «Оскільки суверенні держави як суб'єкти співпраці у передачі під компетентну кримінальну юрисдикцію обвинувачених або засуджених володіють відповідною компетенцією щодо ухвалення рішення про видачу, остільки процес екстрадиції повинен знаходитися в суворих юридичних межах, враховуючи, з одного боку, інтереси держав, необхідність взаємної кооперації в боротьбі зі злочинністю, а з іншого — недопущення обмеження прав індивідів [11, 135].

Аналіз вищевказаних точок зору дозволяє зробити висновок, що ефективна боротьба зі злочинністю неможлива без дотримання прав та свобод осіб, залучених до сфери кримінального судочинства. Співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю не повинно спричиняти порушення прав осіб, залучених до екстрадиційної процедури. Екстрадиція розглядається як одна з форм співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю, але вона, разом з тим, покликана захищати інтереси осіб, видача яких запитується. Тому дуже важливим є дотримання балансу між вказаними цілями екстрадиції.

Не можна не погодитися з М. І. Костенко, який відзначає, що інститут екстрадиції розвивався, застосовуючи на практиці загальновищезані принципи захисту прав людини. Концептуально й практично значимою виступає вимога відповідності договорів про екстрадицію положенням Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права 1966 р. На виконання сказаного в договори про екстрадицію повинні бути включені принципи міжнародного права, зафіксовані у Пактах 1966 р. Установча позиція права проявляє себе однозначно. Боротьба з міжнародною злочинністю повинна здійснюватися тільки у відповідності з міжнародними договорами [12, 69].

Як правило, на міжнародному рівні відбувається вироблення стандартів в галузі прав людини й створення механізмів контролю за їх дотриманням. Однак основним гарантом їхнього забезпечення виступає держава, в особі її органів влади й управління, посадових осіб. Так, Т. Л. Сироїд справедливо зауважує: «Не міжнародне співтовариство, а самі держави роблять усе необхідне для виконання узятих на себе міжнародних зобов'язань по забезпеченню прав особистості...» [13, 316]. Захист прав особи, залученої до екстрадиційної процедури, передбачає дотримання певних міжнародно-правових стандартів прав людини як з боку запитуваної, так і з боку запитуючої держави.

Існують фундаментальні основи екстрадиції, які повинні бути дотримані обома сторонами, що беруть участь у процесі видачі. Наприклад, відповідно до принципу подвійної кримінальності особа видається в тих випадках, коли вчинене нею діяння визнається кримінально караним за законодавством як запитуючої держави, так і держави, яка повинна прийняти рішення щодо видачі. Принцип спеціальності означає, що видана особа не може бути переслідувана у кримінальному порядку, підлягати покаранню за будь-які інші злочини, крім тих, які обумовили видачу. Так, у справі «*United States v. Rauscher*» (1886) Верховний суд США зазначив, що доктрина спеціальності обмежує юрисдикцію суду щодо обвинуваченого, що дозволяє суду приймати рішення лише за обвинуваченнями, які охоплюються межами договору про видачу і включені до декретів уряду іноземної держави про видачу [14].

У свою чергу держава, що здійснює видачу, повинна переконатися у відсутності імперативних і дискреційних підстав відмови у видачі, таких, зокрема, як невидача власних громадян; політичних підстав (у результаті вчинення правопорушення політичного характеру, надання політичного притулку, переслідування за політичними мотивами); внаслідок гуманітарних міркувань (у

разі можливого застосування покарання у виді смертної кари; внаслідок загрози катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання; через покарання у виді довічного або безстрокового тюремного ув'язнення; при застосуванні амністії; враховуючи вік, стан здоров'я особи, видача якої запитується); на виконання принципу *non bis in idem*; на підставі закінчення строків давності й ін. Також запитувана держава повинна дотримувати процесуальних гарантій прав і свобод людини при проведенні процесуальних дій в порядку надання правової допомоги у формі видачі, зокрема при затриманні, арешті. Так, наприклад, у справі «*Soldatenko v. Ukraine*» (2008) [15, 13–14] заявник утримувався під вартою з метою екстрадиції з України до Туркменістану. Суть скарги заявника про незаконність його утримання під вартою полягала у відсутності законодавства, що передбачало б чіткі та передбачувані правила утримання під вартою осіб із метою екстрадиції. Суд наголосив, що він повинен розглянути, чи було тримання заявника під вартою «законним» у значенні 5 § 1(f), особливо у світлі гарантій, які надаються національною системою. Коли розглядається питання про «законність» утримання під вартою, у тому числі питання, чи була дотримана «процедура, передбачена законом», Конвенція відсилає по суті до національного законодавства й передбачає обов'язок дотримуватися матеріальних і процесуальних правил національного закону, однак вона також вимагає, щоб будь-яке позбавлення волі відповідало меті статті 5 — захистити людину від сваволі. Суд дійшов до висновку, що українське законодавство не передбачає процедури, досить зрозумілої, точної та передбачуваної у своєму застосуванні, щоб усунути загрозу довільного тримання під вартою в очікуванні екстрадиції. Відповідно, підп. «f» п. 1 ст. 5 Конвенції був порушений.

Держава, яка запитує видачу, повинна забезпечити справедливий судовий розгляд, не допускати застосування катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання, не вдаватися до практики насильницького викрадення, а також не порушувати інші права виданої особи, які гарантуються міжнародно-правовими нормами у сфері захисту прав людини, а також власним законодавством.

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що при здійсненні процедури екстрадиції особа повинна бути захищена, по-перше, від самої видачі, якщо вона суперечить її правам і законним інтересам, і по-друге, від порушень прав цієї особи при здійсненні процедури екстрадиції.

Відповідно, система міжнародно-правового захисту прав людини при здійсненні екстрадиції складається з двох відносно самостійних компонентів:

1) системи норм міжнародного права, спрямованих на забезпечення обґрунтованості й гуманності прийняття рішення про екстрадицію в запитуваній державі (тобто комплекс міжнародно-правових норм, що встановлюють підстави для відмови у видачі у випадку, якщо вона може призвести до порушення прав людини);

2) системи норм міжнародного права, спрямованих на забезпечення дотримання міжнародно-правових стандартів прав людини при здійсненні екстра-

диції (тобто комплекс міжнародно-правових норм, що встановлюють належну правову процедуру в екстрадиційному процесі).

До першого комплексу норм, що стосується виключно процедури екстрадиції, можна віднести: правило подвійної кримінальності, принцип спеціальності, принцип *non bis in idem*, принцип *aut dedere aut judicare*, правило невидачі власних громадян, принцип захисту від політичної дискримінації, правило невидачі внаслідок закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності чи відбування покарання, такі підстави невидачі, як застосування покарання у вигляді довічного ув'язнення; при застосуванні амністії; враховуючи вік, стан здоров'я особи, видача якої запитується.

«Говорячи про правові підстави для відмови в екстрадиції, треба відзначити, що на сьогоднішній день саме цей аспект обумовлює зростання теоретичного й практичного значення екстрадиції. Специфічність відмови від екстрадиції обумовлена тим, що вона захищає інтереси як держав, так і осіб, обвинувачуваних у вчиненні злочинів. Отже, правові підстави для відмови в екстрадиції, а також удосконалення процедур невидачі є актуальним як для вдосконалення законодавства держав, так і для забезпечення гарантій прав осіб, обвинувачуваних у вчиненні злочину» [16, 1]. Система імперативних та дискреційних підстав відмови у видачі міститься у багатосторонніх та двосторонніх договорах про екстрадицію та правову допомогу між державами, внутрішньому законодавстві держав.

Наявність імперативних підстав відмови у видачі (наприклад, якщо правопорушення, щодо якого надходить прохання про видачу, розглядається запитуваною державою як правопорушення політичного характеру; якщо запитувана держава має вагомі підстави вважати, що прохання про видачу зроблене з метою судового переслідування або покарання особи за ознаками раси, віросповідання, громадянства, етнічної приналежності, політичних поглядів, статі чи статусу; якщо у запитуваній державі особі винесено остаточний вирок за правопорушення, з приводу якого надходить прохання про видачу та ін.) тягне за собою повну заборону екстрадиції. У таких випадках екстрадиція завжди вважається неналежною. Дискреційні підстави (наприклад, якщо особа, щодо якої надходить прохання про видачу, є громадянином запитуваної держави; якщо запитувана держава, беручи до уваги характер правопорушення і інтереси запитуючої держави, визнає, що у світлі обставин цієї справи видача особи буде несумісна з міркуваннями гуманності, зважаючи на вік, стан здоров'я та інші особисті обставини цієї особи; якщо особа, щодо якої подано клопотання про видачу, користується в запитуваній державі правом притулку та ін.) дають державам можливість вибору правової норми при відмові в екстрадиції. Поряд з імперативними та дискреційними підставами відмови у видачі існують фундаментальні принципи екстрадиції, що виконують роль захисту прав і свобод осіб, залучених до екстрадиційної процедури: принцип подвійної кримінальності, принцип спеціальності, принцип *aut dedere aut judicare*.

Другий комплекс норм становлять міжнародно-правові гарантії прав людини, що водночас застосовуються до осіб, залучених до екстрадиційної процеду-

ри: забезпечення права на життя при можливості застосування покарання у вигляді смертної кари щодо видаваних осіб; дотримання права на захист від катувань, жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання при здійсненні екстрадиції; дотримання гарантій прав і свобод осіб при арешті та затриманні у зв'язку з екстрадицією; забезпечення права на справедливий судовий розгляд щодо осіб, які підлягають видачі. Застосування міжнародно-правових стандартів прав людини стосовно видаваної особи має свої риси, що, безумовно, заслуговує на спеціальне дослідження. Особливості процедури екстрадиції обумовлюють значну специфіку здійснення «права на належну правову процедуру».

Таким чином, у результаті дотримання державами, що беруть участь у процесі видачі, міжнародно-правових стандартів прав людини створюється цілісний і досить складний комплекс захисту прав людини в інституті екстрадиції. При здійсненні міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю існує гостра необхідність, з одного боку, забезпечувати дієву міжнародну взаємодію держав у боротьбі зі злочинністю, а з іншого боку, здійснюючи це співробітництво, не допускати, щоб права осіб, залучених у сферу кримінального переслідування, порушувалися. Тому захист прав людини в контексті боротьби зі злочинністю стає одним із пріоритетних напрямків розвитку теорії й практики міжнародного права.

Література

1. Никольский Д. П. О выдаче преступников по началам международного права / Д. П. Никольский. — С.Пб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. — 559 с.
2. Stanbrook I. Extradition : The Law and Practice / I. Stanbrook, C. Stanbrook. — 2nd ed. — Oxford, 2000. — 680 p.
3. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461435/2461435.htm>
4. Парфенова М. В. Охрана конституционных прав подозреваемого и обвиняемого в досудебных стадиях уголовного процесса России : науч.-метод. пособие / М. В. Парфенова ; под ред. А. Б. Соловьева. — М. : Юрлитинформ, 2004. — 184 с.
5. Александров А. И. О задачах и принципах отечественного уголовного процесса: в поисках утраченного // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2008. — № 3. — С. 14–21.
6. Кивалов С. В. Передмова // Боротьба зі злочинністю та права людини : зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. — О. : Фенікс, 2006. — С. 3–5.
7. Шашкова А. Н. Актуальные проблемы расследования преступлений с участием защитника : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Н. Шашкова. — Калининград, 2006. — 26 с.
8. Багаудинов Ф. Н. Право на защиту. Проблемы обеспечения публичных и личных интересов // Прокурорская и следственная практика. — 2001. — № 3. — С. 63–79.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Украины : науч.-практ. коммент. / под общей ред. В. Т. Малиаренко, Ю. П. Аленина. — Х. : Одиссей, 2005. — 968 с.
10. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. Ф. Головкин, Б. А. Филимонов. — Изд. 2-е, доп. и испр. — М. : Зерцало-М, 2002. — 528 с.
11. Бичківський О. П. Екстрадиція: поняття, сутність, роль і значення // Вісник Запорізького університету. — 2006. — № 2. — С. 135–147.
12. Костенко Н. И. Проблемы международно-правового регулирования института выдачи (экстрадиции) // Государство и право. — 2002. — № 8. — С. 68–76.
13. Сиройд Т. Л. Загальна декларація прав людини в умовах розбудови єдиної системи захисту прав жертв злочинів // Вісник університету внутрішніх справ. — 1999. — Вип. 9. — С. 315–320.

14. Semmelman J. The Doctrine Of Specialty In Criminal Cases [Електронний ресурс] // New York Law Journal. — 2008. — January 3. — Режим доступу: http://www.cm-p.com/pdf/Semmelman_New_York_Law_Journal.pdf.
15. Солдатенко против Украины : постановление от 23 октября 2008 г. / Европейский Суд по правам человека // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. — 2009. — № 2. — С. 13–14.
16. Кучухидзе С. Т. Правовые основания для отказа в экстрадиции в международном публичном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / С. М. Кучухидзе. — М., 2008. — 21 с.

Анотація

Нестеренко С. С. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю та права людини. — Стаття.

У статті розглядається питання про дотримання прав людини при здійсненні міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю на прикладі інституту екстрадиції. Система міжнародно-правового захисту прав людини при здійсненні екстрадиції складається з двох відносно самостійних компонентів: комплексу міжнародно-правових норм, які встановлюють підстави для відмови у видачі у випадку, якщо вона може призвести до порушення прав людини, та комплексу міжнародно-правових норм, що встановлюють належну правову процедуру в екстрадиційному процесі.

Ключові слова: міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю, екстрадиція, права людини.

Аннотация

Нестеренко С. С. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью и права человека. — Статья.

В статье рассматривается вопрос о соблюдении прав человека при осуществлении международного сотрудничества в борьбе с преступностью на примере института экстрадиции. Система международно-правовой защиты прав человека при осуществлении экстрадиции состоит из двух относительно самостоятельных компонентов: комплекса международно-правовых норм, устанавливающих основания для отказа в выдаче в случае, если она может привести к нарушению прав человека, и комплекса международно-правовых норм, которые устанавливают надлежащую правовую процедуру в экстрадиционном процессе.

Ключевые слова: международное сотрудничество в борьбе с преступностью, экстрадиция, права человека.

Summary

Nesterenko S. S. International Cooperation in the Fight Against Crime and Human Rights. — Article.

The article is devoted to the issue of human rights in international cooperation in the fight against crime by the example of the extradition institute. The article examines international legal system of human rights protection in extradition proceedings. It includes two relatively independent elements: a body of international legal norms, which determine grounds for extradition refusal in case it may cause human rights violation, and a body of international legal norms, which establish due extradition process.

Keywords: international cooperation in the fight against crime, extradition, human rights.